राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज नागपूर विद्यापीठ

भिवापूर महाविद्यालय, भिवापूर, जि. नागपूर.

वर्ग :- एम. ए. (राज्यशास्त्र)

प्रथम वर्ष (द्वितीय सत्र)

संशोधनकर्ता :- विनीता मनोहर नान्हे

मार्गदर्शक :- डॉ. मंगेश वसंतराव कडू
(भिवापूर महाविद्यालय, भिवापूर)

सत्र :- २०२२ - २०२३

संशोधनाचा विषय

महाराष्ट्रातील राजकिय अर्थव्यवस्था यांचा सहसंबंध

Principal
Bhiwapur Mahavidyalaya,
Bhiwapur

अनुक्रमणिका

1) प्रास्ताविक

2) महत्व

3) गरज

4) उद्दिष्ट्य

5) कारण

6) माहिती राजकीय अर्थव्यवस्थेची

7) अर्थव्यवस्था

8) अर्थव्यवस्थेचे स्वरूप

9) अर्थव्यवस्थेची निर्मिती

10) अर्थव्यवस्थेची उत्क्रांती

11) अर्थ व्यवस्थांचे प्रमुख प्रकार

12) अर्थव्यवस्थेची कार्ये

प्रास्ताविक

महाराष्ट्र राज्याची अर्थव्यवस्था भारतातील सर्वात मोठी आहे. हे भारतातील सर्वाधिक शहरीकरण झालेल्या राज्यांपैकी एक आहे. मुंबई, महाराष्ट्राची राजधानी ही भारताची आर्थिक राजधानी मानली जाते आणि जवळपास सर्व प्रमुख बँका, वित्तीय संस्था, विमा कंपन्या आणि म्युच्युअल फंडाची मुख्यालये या शहरात आहेत. भारतातील सर्वात मोठे आणि आशियातील सर्वात जुने स्टॉक एक्सचेंज मुंबई शेअर बाजार देखील शहरात आहे. S&P CNX 500 समुहांपैकी ४१% पेक्षा जास्त कॉर्पोरेट कार्यालये महाराष्ट्रात आहेत. राष्ट्रिय औद्योगिक उत्पादनात २०% योगदान देणारे महाराष्ट्र हे भारतातील दुसरे सर्वात औद्योगिक राज्य आहे. GSDP च्या जवळपास ४६% उद्योगांचे योगदान आहे. महाराष्ट्रात राज्यातील अनेक शहरांमध्ये सॉफ्टवेअर पार्क आहेत आणि २.८०,००० कोटीहून अधिक वार्षिक निर्यातीसह सॉफ्टवेअरचा दुसरा सर्वात मोठा निर्यातदार आहे. उच्च औद्योगिकीकरण असले तरी, राज्याच्या अनेक क्षेत्रांमध्ये शेती हा मुख्य व्यवसाय आहे. कार्यरत वयोगटातील २४.१४% लोकसंख्या शेती आणि संबंधित कामांमध्ये कार्यरत आहे.

महत्व

अर्थव्यवस्था म्हणजे अशी व्यवस्था ज्यामध्ये एखाद्या ठराविक भौगोलिक क्षेत्रातील विविध अभिकर्त्यांमार्फत जीमील वस्तुंचे व सेवांचे उत्पादन, वितरण किंवा व्यापार, आणि उपभोग केला जातो. आर्थिक अभिकर्त्यांमध्ये व्यक्ति, उद्योग, संस्था, किंवा सरकार ह्यांचा समावेश होतो. अर्थव्यवस्था (घरधुती व्यवस्थापन, प्रशासन वितरण आणि वाटप) हे उत्पादन आणि व्यापार वितरणांचे क्षेत्र आहे. तसेच विविध एजंटांकडून (उदा. कायदा, संस्था आणि सरकार) यांचा अभ्यास करते. ख्रिस्तीन व्यापकपणे अभ्यासल्या गेलेल्या घटना म्हणजे व्यापिक बाजार आणि वित्तीय बाजार यासारख्या प्रणाली, तसेच वाढ, वितरण, असमानता आणि अशा घटना व्यापार, आणि हे संस्था, कायदे आणि सरकारी धोरणाद्वारे कसे आकार घेतात. 16 व्या शतकात उद्भवलेले, ते अर्थशास्त्राच्या आधुनिक शिस्तीचे अग्रदूत आहे. आधुनिक स्वरूपातील राजकीय अर्थशास्त्र हे एक आंतरविद्याशाखीय क्षेत्र मानले जाते, ज्यामध्ये राज्यशास्त्र आणि आधुनिक अर्थशास्त्र या दोन्ही सिद्धांतावर आधारित आहे.

म्हणून त्याला जास्त महत्व देण्यात येतात.

गरज

आर्थिक लोकशाही सामाजिक आणि आर्थिक तफावत कमीत - कमी करण्याचा प्रयत्न करते. तर इतर अर्थशास्त्रज्ञांच्या मते, कर्मचारी मालक आणि सामान्य ठिकाणी लोकशाही असे म्हणावे समाविशक लोकशाही दृष्टिकोनानुसार आर्थिक सत्तेच्या वाटपाल समता आणून आर्थिक समानता निर्माण करणे म्हणजे आर्थिक लोकशाही, साध्य करण्यासाठी राजकारण विरहीत आर्थिक प्रक्रिया, विषम आर्थिक सत्तेचा अभाव आर्थिक निर्णय प्रक्रियेत लोकांचा सहभाग, बाजार नियंत्रणासाठी सामाजिक नियंत्रण, सार्वजनिक खर्च समाजवादी आणि मिश्र अर्थव्यवस्था अनुकूल निर्देशांक आणि गरीबी, विषमता उपाय यांच्यात प्रबळ, उणे आणि महत्वपूर्ण सहसंबंध दिसून आला.

भारतीय राज्यघटनेच्या उद्देशिकेत आर्थिक लोकशाहीचा समावेश झालेला. उद्देशिका म्हणते की भारत समाजवादी देश असावा, ज्यात सामाजिक आणि राजकीय न्यायाबरोबरच आर्थिक न्याय महत्वाचा असून तो साध्य करण्यास प्रयत्न करावा. त्यासाठी दर्जा आणि संधीची समता निर्माण करावी.

उद्दिष्टये

देशातील एकुण वस्तु व सेवांच्या उत्पादनात वाढ होणे म्हणजे आर्थिक वृध्दी होय. आर्थिक वृध्दी ही संख्यात्मक संकल्पना आहे. राष्ट्रीय उत्पन्न सतत वाढत गेले तर त्याला आर्थिक वृध्दी म्हणता येते. मात्र राष्ट्रिय उत्पन्न अचानक वाढले तर त्याला आर्थिक वृध्दी म्हणता येत नाही. आर्थिक वृध्दी चे मोजमाप जीडीपीच्या आधारे केले जाते. GDP सतत वाढत जाणारा असेल तर आर्थिक वृध्दी झाली असे म्हणता येईल. एका वर्षाच्या कालावधीत जीडीपीमध्ये जो बदल दर्शविला जातो त्यामध्ये आर्थिक वृध्दीचे मोजमाप केले जाते. त्या एका वर्षातील जीडीपीचा वृध्दीदर म्हणजेच आर्थिक वृध्दी दर असतो. व अनेक द्दिष्टये ठरविली जाते कारण उद्दिष्टये पुर्तीसाठी काही कारणे ठरवीली जातात. अनेक ध्येय -धोरणे आखली जातात. तेव्हाच त्यांची उद्दिष्टये पुर्ती साध्य केली जातात.

माहिती राजकीय अर्थव्यवस्थेची

व्यापार विनिमय, पैसा आणि कर यांचे नियमन करण्यासाठी सरकारनी केलेले उपा-योजना म्हणजे राजकीय अर्थकारण यास आज आर्थिक धोरण असे म्हटले जाते. या संज्ञेला आर्थिक प्रश्नांच्या अभ्यासालाही वापरले जाऊ लागले. राजकीय अर्थकारण ही संकल्पना अठराव्या शतकातील फ्रान्स आणि इंग्लंड या देशांच्या सुवर्णकाळाशी जोडलेली आहे. प्रसिद्ध अर्थशास्त्रज्ञ ॲडम स्मिथ यांनी त्यांच्या 1776 मध्ये प्रकाशित झालेल्या वेल्थ ऑफ नेशन (राष्ट्राची संपत्ती) या ग्रंथामधून राजकीय अर्थकारणाकडे अर्थशास्त्रातील नवीन शाखा म्हणून पाहिले समाजशास्त्रामध्ये या संकल्पनेच्या आधारे सामाजिक, नैतिक, ऐतिहासिक मुद्यांना जोडण्यात आले. राजकीय अर्थकारण हे उत्पादन, अतिरिक्त मुल्य, नियंत्रण, रोजगार, व्यापार इत्यादी घटकांशी संबंधित आहे. राजकीय अर्थकारण एक मान्यताप्राप्त शैक्षणिक व्यवसाय बनला आणि त्याला एक विज्ञान मानले जाऊ लागले. स्कॉटिश विद्यापीठामध्ये ही संज्ञा खूप काळापर्यंत सामान्यतः अर्थशास्त्र म्हणून वापरली जात.

प्रसिद्ध तत्वज्ञ विल्यम स्टॅन्ली जेव्हन्स आणि प्रसिद्ध अर्थतज्ज्ञ अॅल्फ्रेड मार्शल यांनी एकोणिसाव्या शतकाच्या अखेरिस अर्थशास्त्रासाठी 'राजकीय अर्थकारण' हा शब्द वापरला; मात्र रॉबिन्ससारख्या अभ्यासकांनी राजकीय आणि आर्थिक या दोघांमध्ये फरक केला. या दोघांमधील भिन्नता मार्क्सवादाच्या इतिहासाशी संबंधित आहे. एंगेल्स यांनी त्यांच्या 'आउटलाइन्स ऑफ अ क्रिटिक ऑफ पोलिटिकल इकोनॉमी' या लेखातून असे मत मांडले की, नवीन आर्थिक विचार हे अॅडम स्मिथपासून सुरू झालेली चर्चा आणि मुक्त व्यापाराला अनुकूलता येथून सुरू झाले आहे, परंतु त्यांनी खाजगी संपत्तीवर प्रश्न केले नाही. त्यामुळे भांडवलशाहीचे सामाजिक आणि आर्थिक दुष्परिणाम निर्माण झाले. प्रसिद्ध अर्थतज्ज्ञ कार्ल-मार्क्स यांनी त्यांच्या कॉन्ट्रिब्युशन टु अ क्रिटीक ऑफ पोलिटिकल इकोनॉमी या ग्रंथामधून या संज्ञेला अधिक विस्ताराने मांडून तिला नवीन अर्थ देण्याचा प्रयत्न केला. कार्ल मार्क्स, मॅक्स वेबर, एमिल डरखीम यासारख्या समाजशास्त्रज्ञांनी अर्थकारणापासून फारकत घेऊन सामाजिक जीवनातील व्यवहार अभ्यासणे हे आधुनिकतेच्या स्वरूपाला आणि भांडवली उत्पादनाला समजून -

घेण्यासाठी कठिण ठरु शकते. हे दाखविले. राजकीय राजकारणातून केवळ भौतिक जीवनाच्याच दृष्टिकोन मिळू शकतो. असे नाही, तर अस्मिता संस्कृती यांसारखे इतर दृष्टिकोनही मिळू शकतात. वस्तुत: राजकीय अर्थकारण वैयक्तिक आणि सामुदायीक जिवना-तील गुंतागुंत निर्देशित करु शकते. यामुळे आपल्याला ऐतिहासिक घटनांचा सहसंबंध तपासता येवून त्याचा संदर्भ वैयक्तिक जीवनाला जोडता येवू शकतो.

राजकीय अर्थकारण हा असा दृष्टिकोन आहे, जो राजकीय आणि आर्थिक अशा दोन्ही घटकांच्या आतंरसंबंधाचा अभ्यास करतो. हे आतंरसंबंध तपासतांना राजकीय घटकांचा अर्थकारणावर होणारा प्रभाव अशा एकांगी स्वरुपात विश्लेषण केले जात नाही, तर त्या दोन्ही घटकांच्या एकमेकांवर होणारा प्रभाव आणि त्यातील गुंतागुंत तपासण्याचे राजकीय घटनेचा परिणाम अर्थकारणातून कसा प्रस्तुत होतो, व ती घटना घडण्यासाठी आर्थिक क्रिया, व्यवहार कसे संचालित करत असतात यांबाबत सुक्ष्म व्यवहारांच्या अध्ययनाच्या समावेश होतो.

राजकीय अर्थकारणाचा एकमेकांवर होणारा प्रभावांबरोबरच या दोन्ही घटकांतील गुंतागुंतही महत्वाची आहे. मानवी जीवनातील दैनंदिन व्यवहार हे सत्ताकारण, अर्थकारण, समाजकारण इत्यादींच्या सहमतीतुन घडत असतात. समाजशास्त्राने या संकल्पनेकडे सर्वव्यापी दृष्टिकोनातुन पाहिले आहे. कुटुंब आप्त-व्यवस्था, जात, वर्ग, लिंगभेद इत्यादि कोटी-क्रमांना एकत्रितपणे तपासण्यासाठी व त्यातील सुक्ष्म ज्ञान मिळविण्यासाठी हा दृष्टिकोन महत्वाचा ठरतो.

राजकीय अर्थकारण ही संकल्पना एकमेकांच्या परस्परस्नेही नातेसंबंधातुन निर्माण झाली आहे. त्यामुळे ही संकल्पना सैद्धांतिक अवकाश निर्माण करते. आणि या अवकाशातुन दोन्ही संकल्पनांमधील संबंध स्पष्ट होतो. राजकीय अर्थकारणामुळे राजकीय आणि आर्थिक अशा दोन्ही क्षेत्रां-तील गुंतागुंत व सहसंबंध समजण्यास मदत होते. राजकीय अर्थकारण हे दृष्टि-कोन, संकल्पना आणि पद्धती अशा तीनही घटकांचे एकत्रीकरण आहे. त्यामुळे सामाजिक आणि राजकीय घटनांची माहिती मिळविण्यासाठी व त्याचे विश्लेषण करण्यासाठी राजकीय अर्थकारण ही संकल्पना महत्वाची ठरते.

राजकीय कारणांमुळे आंतरविद्याशाखीय संवाद साधला जातो व त्यातुन महत्वाचे विश्लेषण बाहेर येतात.
समाजशास्त्रामध्ये राजकीय अर्थकारण या दृष्टिकोनाचा वापर करणारे समाजशास्त्रज्ञ सुरुवातीला बृहत् (मॅक्रो) पातळीवर आणि राज्यसंस्थेच्या भुमिकेसंदर्भात वापर करत. 1980 नंतर मात्र भांडवलशाहीतील विविधता, अविकसित राष्ट्रातील विकासाची गती या सर्वांसाठी या संकल्पनेचा वापर करण्यात आला.

सुरुवातीला औद्योगिक क्षेत्रातील अभ्यासासाठी व त्याचा समाजावरील परिणाम अभ्यासण्यासाठी हा दृष्टिकोन महत्वाचा ठरला. आधुनिकीकरणाच्या प्रक्रियेचा अभ्यास करण्यासाठीसुद्धा या दृष्टिकोनाचा उपयोग केला जाऊ लागला.

अर्थव्यवस्था म्हणजे अशी व्यवस्था ज्यामध्ये एखाद्या आर्थिक भौगोलिक क्षेत्रातील विविध अभिकर्त्यांमार्फत सीमित वस्तुंचे व सेवांचे उत्पादन, वितरण किंवा व्यापार, आणि उपभोग केला जातो. आर्थिक अभिकर्त्यांमध्ये व्यक्ति, उद्योग, संस्था, किंवा, सरकार ह्यांचा समावेश होतो. अर्थव्यवस्था (घरगुती व्यवस्थापन, प्रशासन, वित्त वाच्य):-

हे उत्पादन आणि वापर, वितरणाचे क्षेत्र आहे. तसेच विविध एजंटाकडून वस्तु आणि सेवांचा वापर. सर्वसाधारणपणे, 'डोमेन संसाधनांच्या उत्पादन, वापर आणि व्यवस्थापनाशी संबंधित पद्धती, प्रवचन आणि भौतिक अभिव्यक्तींवर भर देणारे सामाजिक क्षेत्र म्हणून त्याची व्याख्या केली जाते. दिलेली अर्थव्यवस्था ही प्रक्रियांचा एक संच आहे ज्यामध्ये तिची संस्कृती, मूल्ये-शिक्षण, तांत्रिक, उत्क्रांती, इतिहास, सामाजिक संस्था, राजकीय संरचना आणि कायदे-शीर प्रणाली तसेच भूगोल, नैसर्गिक संसाधने आणि पर्यावरणशास्त्र हे मुख्य घटक समाविष्ट आहेत. हे घटक संदर्भ-सामग्री देतात आणि अर्थव्यवस्था कार्य करते त्या परिस्थिती आणि मापदंड सेट करतात. दुसऱ्या शब्दांत आर्थिक डोमेन हे परस्परसंबंधित मानवी व्यवहार आणि व्यवहारांचे एक सामाजिक क्षेत्र आहे जे एकटे उभे नाही. आर्थिक एजंट व्यक्ती, व्यवसाय, संस्था किंवा सरकार असू शकतात. आर्थिक व्यवहार तेव्हा होतात जेव्हा दोन गट किंवा पक्ष व्यवहार केलेल्या वस्तु किंवा सेवेचे मूल्य किंवा किमतीला सहमती देतात, सामान्यत: विशिष्ट चलनात व्यक्त केले जातात.

आर्थिक व्यवहार केवळ आर्थिक क्षेत्राचा एक छोटासा भाग असतो. नैसर्गिक संसाधने, श्रम आणि भांडवल वापरणाऱ्या उत्पादनाद्वारे आर्थिक क्रियाकलापांना चालना मिळते. तंत्रज्ञान नवनिर्मिती (नवीन उत्पादने, सेवा, प्रक्रिया, विस्तारणारी बाजारपेठ, महसूल कार्य वाढवते) यासारख्या, बौद्धिक संपदा निर्माण करणाऱ्या आणि औद्योगिक संबंधामधील बदल (विशेषतः बालमजुरी) यामुळे ते कालांतराने बदलले आहे. जगाच्या काही भागांमध्ये शिक्षणाच्या सार्वत्रिक प्रवेशासह बदलले जात आहे.

बाजार आधारित अर्थव्यवस्था ही अशी आहे जिथे वस्तू आणि सेवांचे उत्पादन आहे देवाणघेवाण सहभागी (आर्थिक एजंट) यांच्यात मागणी आणि पुरवठ्यानुसार विनिमय करून किंवा नेटवर्कमध्ये स्वीकारल्या जाणाऱ्या क्रेडिट किंवा डेबिट, मुल्यासह टोकनच्या माध्यमातून केली जाते जसे की चलनाचे एकक. कमांड - आधारित अर्थव्यवस्था अशी आहे

जिथे राजकीय एजंट काय तयार केले जाते यावर थेट नियंत्रण ठेवतात. हरित अर्थव्यवस्था ही कमी- कार्बन, संसाधन कार्यक्षम आणि सामाजिक दृष्ट्या समावेश असते. हरित अर्थव्यवस्थेत, उत्पन्न आणि रोजगारातील वाढ सार्वजनिक आणि खाजगी गुंतवणुकीद्वारे चालते जी कार्बन उत्सर्जन आणि प्रदूषण कमी करते, ऊर्जा आणि संसाधन कार्यक्षमता वाढवते आणि जैवविविधता आणि परिसंस्थेच्या सेवांचे नुकसान टाळते. गिग इकॉनॉमी म्हणजे ज्यामध्ये ऑनलाईन प्लॅटफॉर्म- द्वारे अल्पकालीन नोकऱ्या नियुक्त केल्या जातात किंवा निवडल्या जातात. नवीन अर्थव्यवस्था ही एक संज्ञा आहे जी संपूर्ण उद्योगोन्मुख इकोसिस्टमला संदर्भित करते. जिथे नवीन मानके आणि पद्धती सादर केल्या गेल्या, सामान्यत: तांत्रिक नवकल्पनांचा परिणाम म्हणून. जागतिक अर्थव्यवस्थेचा संदर्भ मानवतेच्या आर्थिक प्रणाली किंवा एकूण प्रणालीचा आहे.

अर्थव्यवस्था

समाजाच्या अमर्यादित गरजा त्याच्या मर्यादित साधनांचा पर्याप्त उपलब्ध उपयोग करून भागविण्याचे प्रयत्न करण्यासाठी अस्तित्वात आलेली किंवा आणलेली आणि उत्पादन, विभाजन व भविष्यकाळासाठी तरतूद करणारी आर्थिक घटकांची व्यवस्था.

अर्थव्यवस्थेचे स्वरूप

मानवी गरजा अमर्यादित आहेत; त्या मानाने गरजा भागविणारी नैसर्गिक साधने मात्र मर्यादित आहेत. ह्यांमुळे सर्वांच्या सर्व गरजा संपूर्णपणे भागविता येणे कधीच शक्य नाही. अशा परिस्थितीत कोणत्या वस्तूंच्या व सेवांच्या उत्पादनास प्राधान्य द्यावयाचे आणि उपलब्ध साधनसामग्रीच्या योगे, त्यांचे किती प्रमाणात उत्पादन करावयाचे, ह्यासंबंधीचे निर्णय घेणे हे अर्थव्यवस्थेचे आवश्यक कार्य बनते. साधने व साध्ये ह्यांत योग्य प्रकारचा मेळ घालण्याचे कार्य जमावे म्हणून आर्थिक व्यवस्था निर्माण होते. समाजास आवश्यक असलेल्या-

संपत्तीचे उत्पादन करणे व तिचे समाजातील घटकांत सुयोग्य वाटप करणे ही कोणत्याही अर्थव्यवस्थेची प्रधान व मुलभूत कार्ये होय.

अर्थव्यवस्थेची निर्मिती.

अर्थव्यवस्था निसर्गनिर्मित असते की मानवनिर्मित असते, ह्या प्रश्नासंबंधी अर्थशास्त्राच्या विचार करणाऱ्यात स्थुलमानाने दोन पंथ आहेत. प्रकृति-वादी अर्थशास्त्रज्ञ ॲडम स्मिथ व त्याचे अनुयायी ह्यांच्या मते अर्थव्यवस्था निर्माण होण्यास बऱ्याच अंशी मानवी स्वभाव जबाबदार आहे. आजुबाजुच्या नैसर्गिक परिस्थितीचे अवलोकन करून, तिचा अभ्यास करून मानव जगण्याची कला शिकतो. तसेच आस्मिता, स्वहित-तत्परता, कुटुंबाबद्दलचे प्रेम व त्यातुन उद्भवणारी प्रापंचिक जबाबदारी, ह्या नैसर्गिक प्रेरणांमुळे आर्थिक व्यवहार सुरु होतात. उदा प्रत्येक व्यक्ति स्वतः चे व कुटुंबाचे पालनपोषण करण्यासाठी उत्पादक श्रम करु लागली व सर्व वेगवेगळ्या-

व्यक्तिंनी असे उत्पादन श्रम केले, म्हणजे समाजास आवश्यक असलेली संपत्ती निर्माण होते. त्यांच्या मते समाज व व्यक्ती ह्यांत अभिन्नत्व आहे. आर्थिक गरजा वाढणे हे समाजाच्या सुधारणेचे लक्षण होय. समाज सुधारल्यावर सर्वच गरजा व्यक्तिंना असत! ह्या वैयक्तिक श्रमांनी भागविता येत नाहीत आणि वेळ, शक्ती व बल मर्यादा लक्षात घेता व्यक्तिंना दुसऱ्यांच्या श्रमांवर अवलंबून राहावे लागल्यामुळे श्रमविभाग व श्रमाचे विशेषीकरण वाढते. व त्यांच्या योगे समाजाच्या उत्पादनकार्याचे संघटन व संचालन आपोआपच विनासायास होते.

संपत्तीच्या वाटपाचे कार्यसुद्धा निसर्गनियमास अनुसरून होते. एखाद्या विशिष्ट व्यक्तिने उत्पादन केलेल्या संपत्तीचे प्रमाण, त्या श्रमाची लौकिक गुणवत्ता व दर्जा आणि त्याने निर्माण केलेल्या वस्तू व सेवा ह्यांची समाजास असलेली गरज ह्या निकषां-च्या श्रममुल्यांनुसार तिला सामाजिक -

संपत्तीतील वाटा मिळतो. अशा नैसर्गिक रीतीने अर्थव्यवस्थेचे कार्य चालते. अर्थव्यवस्था ही मानवनिर्मित आहे, असे मानणारे विचारवंत म्हणजे प्रगतिवादी व समाजवादी. त्यांच्या मते मानवाच्या अभ्युदयाकरिता मानवास जाणी-वपूर्वक व निग्रहाने प्रयत्न करून नव्या 'संस्था' निर्माण कराव्या लागतात. नैसर्गिक संस्था त्याच्या आड येत असतील, तर त्यांत योग्य ते बदल करणे आवश्यक असते. जे जे नैसर्गिक ते ते सर्वच योग्य व आदर्श नव्हे. म्हणूनच ह्या विचारवंतांनी नैसर्गिक अर्थव्यवस्थेच्या कल्पनेतील दोष दाखवून मानवांनी बुद्धिपुरस्सर निर्माण कराव्या अशा व्यवस्था आणि संस्था सुचविल्या आहेत. त्याच समाजवादी वा तत्सम नियंत्रित अर्थव्यवस्था होय.

अर्थव्यवस्थेची उत्क्रांती

अर्थव्यवस्थेच्या संपूर्ण इतिहासाचा आढावा घेतल्यास असे आढळते, की मृगया, मेंढपाळी व कृषी ह्या आर्थिक व्यवसायांचे ज्या-

संपत्तीचे उत्पादन व वाटप ह्यांची व्यवस्था कमी गुंतागुंतीची होती. सर्वसाधारणपणे कुटुंबे आपल्या निर्वाहापुरते नफा करीत. शेती, व्यापार, उद्योग, कारागिरी इ. व्यवसाय लहान प्रमाणावर चालत असत. बँका व शेअरबाजार ह्यांची प्रगती झालेली नव्हती. जे उत्पादन करावयाचे ते उपभोगाकरिता ही मूलभूत प्रेरणा होती.

जमीन, भांडवल व श्रमिक ही उत्पादनाची साधने काबीज करण्याची ईर्षा औद्योगिक क्रांतीनंतर वाढली; मोठ्या प्रमाणावरच्या कारखानदारीमुळे नवा भांडवलदारवर्ग पुढे आला; नव्या गरजा निर्माण झाल्या; श्रमिकांचे कौशल्य व कार्यक्षमता कमी झाली; व्यवसायांची विविधता वाढली आणि आर्थिक व्यवस्था अधिक गुंतागुंतीची झाली. ह्या नव्या आर्थिक व्यवस्थेवर साहजिकच भांडवलदारांचा प्रभाव असल्याने उत्पादनसाधनांवरील स्वामित्वाचे केंद्रीकरण आणि त्यायोगे श्रमिकांचे शोषण व संपत्तीची विषम वाटणी ह्या गोष्टी वाढीस लागल्या. ह्याचीच प्रतिक्रिया म्हणून आनिर्बंध अर्थव्यवस्थेचे हे -

सुधारावेत ह्या हेतुने समाजवादी तत्वज्ञानाचा उदय झाला. समाजवादी किंवा समाजकल्याणकारी अर्थव्यवस्थांचा पुरस्कार करणाऱ्या विचारवंतांनी 'संपत्तीची' असमर्याद खाजगी मालकी, म्हणजे भांडवलशाही अर्थव्यवस्थेच्या योगे आर्थिक प्रगती न होता अवनती होऊ लागते. अशी मीमांसा केली आहे. म्हणून नव्या अर्थव्यवस्था सुचवितांना प्रामुख्याने खाजगी संपत्तीवर समाजाचे समग्र नियंत्रण राहिल, अशा उपाययोजनांवर भर दिला गेला आहे.

अर्थव्यवस्थांचे प्रमुख प्रकार

आधुनिक काळातील अर्थव्यवस्थांचे स्थुलमानाने मुक्त वा अनिर्बंध, मिश्र, समाजवादी अर्थव्यवस्था व साम्यवादी अर्थव्यवस्था असे चार प्रकार पडतात. मुक्त अर्थव्यवस्थेत प्रत्येक व्यक्ति मात्रास व्यवसायस्वातंत्र्य असते; त्या व्यवसायात प्रचलित कायद्याचे उल्लंघन न करता हवा तितका पैसा व्यक्तीस मिळविता येतो. त्या पैशाच्या साधनाने जमीन स्थावरजंगम, यंत्रसामग्री, भांडवल इत्यादिक

इत्यादींवर अमर्याद मालकी मिळविता येते व त्या संपत्तीचा उपभोग व विनियोग व्यक्तिला तिच्या इच्छेनु-सार करता येतो. अशा अर्थव्यव-स्थेत प्रत्येक वस्तुची व सेवेची किंमत बाजारातील मागणी - पुरवठ्यावर ठरते व मुल्य ठरविणाऱ्या घटकांवर शासनाचे व समाजाचे नियंत्रण नसते. बऱ्हंशी शासन वा समाज आर्थिक व्यवहारांपासुन अलिप्त असतात. ह्या अर्थव्यवस्थेत वस्तु व सेवा ह्यांचे उत्पादन व वाटप ह्यांसंबंधी कार्य-वाही करणारी विशेष यंत्रणा व जाणीवपूर्वक योजना नसते. संपत्तीचे उत्पादन, विनिमय, उपभोग व विभाजन ह्यासंबंधीची कार्ये वेगवेगळ्या व्यक्तिंनी व संस्थांनी स्वतंत्रपणे घेतलेल्या निर्णयानुसार होत असतात. साधारणपणे उपभोक्त्यांच्या मागणीनुसार उत्पादनाचे निर्णय घेतले जातात व भविष्यकालीन मागणीचा

'अंदाज घेऊन वर्तमानकाळातील आर्थिक तरतुदी केल्या जातात. ह्या अर्थव्यवस्थेस 'भांडवलशाही अर्थव्यवस्था' असेही संबोधतात. शासकीय वा सामाजिक नियंत्रणे असलेली अशी अर्थव्यवस्था —

अमेरिकेची संयुक्त संस्थाने पश्चिम जर्मनी, स्वित्झर्लंड व जपान ह्या देशात आढळते. विशेषत: अशी मुक्त अर्थव्यवस्था पहिल्या महायुद्धापूर्वीच्या पाश्चिमी राष्ट्रांमध्ये विशेष प्रचलित होती.

फॅसिस्ट अर्थव्यवस्थेत राष्ट्राचा सर्वोच्च एकमेव नेता आपल्यावर असीम श्रद्धा बाळगणाऱ्या व्यक्तिवरही व संस्थावरही राष्ट्राच्या सर्व आर्थिक व्यवहारांवर पकड ठेवतो. ह्या अर्थव्यवस्थेत मिळकतीच्या हक्कांवर गदा येत नाही. किंबहुना वरील नेतृत्व बळकट होण्यासाठी त्या देशातील भांडवलशाहीच कार्यरत झालेली असते. कोणत्या कारणांकरिता पैसा करावयाचा इ. महत्त्वाचे निर्णय राष्ट्रनेता घेत असतो.

प्राय: राष्ट्राचे लष्करी सामर्थ्य व युद्धाच्या सिद्धतेसाठी आर्थिक स्वयंपूर्णता ह्या दोन उद्दिष्टांवर भर दिला जातो. अशा प्रकारची अर्थव्यवस्था मुसोलिनी व हिटलर या हुकूमशहांच्या काळात इटली व जर्मनीमध्ये अस्तित्वात होती. स्पेन व लॅटिन अमेरिकेतील काही देशांमध्येही काही प्रमाणात अशी-

अर्थव्यवस्था आढळते. अर्थव्यवस्थेचा तिसरा प्रकार समाजवादी असेयाची ही अर्थव्यवस्था क्रांतीपेक्षा उत्क्रांतीवर, आमुलाग्र बदलांपेक्षा क्रांती सुधारनेवर भर देते व व्यक्तिस्वातंत्र्यांवर आधारित लोकशाही अस्तित्वात राहिली पाहिजे अशी या अर्थव्यवस्थेची भुमीका असते. अशा अर्थव्यवस्थेत सर्वसामान्यपणे भांडवलदारवर्ग उखडुन टाकला जात नसुन, त्याच्यावर श्रमिक वर्गाच्या कल्याणासाठी जास्तीत जास्त बंधने व नियंत्रणे घातली जातात. अशा व्यवस्थेत खाजगी व सरकारी अर्थव्यवहारांचा योग्य समन्वय घालण्याचा प्रयत्न होतो. मक्तेदारी नियंत्रण उद्योगधंद्याचे राष्ट्रीयकरण बँका व महत्वाचे व्यापार व्यवसाय यांवर सामाजिक नियंत्रणे, संपत्तीचे योग्य वाटप करण्याकरिता करविषयक धोरणे आणि आढळणारे दारिद्र्य व बेकारी नाहीशी करण्याकरिता सरकारी पातळीवर आखलेला आर्थिक नियोजनाचा कार्यक्रम इत्यादींवर भर देऊन, खाजगी मिळकतीमुळे उद्भवणाऱ्या अनिष्ट गोष्टींना आळा घातला जातो.

ह्या प्रकारच्या अर्थव्यवस्थेस मिश्र अर्थव्यवस्था असेही संबोधिले जाते, कारण तीत नैसर्गिक व साम्यवादी अर्थव्यवस्थांमधील चांगल्या बाबींचा स्वीकार करण्याचा व त्यांतील सुवर्णमध्य काढण्याचा प्रयत्न केला जातो. स्वीडन, ब्रिटन वगैरे राष्ट्रे अशा अर्थव्यवस्थेची प्रमुख उदाहरणे होत. भारतही अशाच लोकशाही समाजवादी अर्थव्यवस्थेच्या व समाजरचनेच्या दिशेने वाटचाल करण्याचा प्रयत्न करीत आहे.

चौथा महत्त्वाचा प्रकार म्हणजे साम्यवादी अर्थव्यवस्थेचा. ह्यात खाजगी नफा व खाजगी उद्योग ह्यांचे सर्वस्वी उच्चाटन करण्यावर भर दिला जातो. संपत्तीचे उत्पादन, विनिमय, उपभोग आणि विभाजन ह्या बाबी केंद्रिय नियोजन मंडळाच्या सल्ल्यानुसार सरकारी यंत्रणेद्वारा पार पाडल्या जातात. राष्ट्रिय संपत्तीच्या उत्पादन - विभाजनाचा समग्र आराखडा आगाऊच ठरविला जातो. राष्ट्राच्या नैसर्गिक साधनसामग्रीचा साकल्याने विचार केला जाऊन राष्ट्रास आवश्यक असलेल्या वस्तू व -

सेवा ह्यांच्या उत्पादनास प्राधान्य दिले जाते. उत्पादनाचा वेग वाढवावा व भांडवलनिर्मिती व्हावी म्हणून उपभोगावर सहाजिकच निर्बंध येतात, संपत्तीचे वाटप समाजाच्या भिन्न घटकांत शासनामार्फत सामाजिक न्यायानुसार होते आणि भविष्यकाळात आर्थिक सुरक्षिततेकरिता तरतूद करून ठेवण्याचे कार्य शासनसंस्थाच करते. ह्या अर्थव्यवस्थेत नियोजनास असाधारण महत्त्व प्राप्त होते व राष्ट्राच्या समग्र आर्थिक व्यवहारांचा सर्व समाजाच्या संदर्भात सांकल्याने विचार केला जातो.

अर्थव्यवस्थेची कार्ये

कोणत्याही अर्थव्यवस्थेच्या उपयुक्ततेचा किंवा कार्यक्षमतेचा विचार करतांना पुढील कार्ये त्या अर्थव्यवस्थेत कशी होतात, याचा विचार करणे आवश्यक असते :

1) कोणत्या वस्तूंचे किती उत्पादन करावयाचे ह्याचा निर्णय घेणे; उपलब्ध साधनसामग्रीचा उत्पादनकार्यात योग्य वापर करणे.

म्हणजेच उत्पादनसाधनांचा उपव्यय टाळणे, तसेच उत्पादनाच्या व्याप उपभोगाशी संतुलित करणे.
2) उत्पादन - जास्तीत जास्तीत जास्त काळ उपर करता येईल, अशा पद्धतीने उत्पादन - घटकांचे संघटन करणे.
3) राष्ट्रीय उत्पन्नाचे सामाजिक व आर्थिक न्यायानुसार वाटप करणे.
4) भविष्यकाळातील आर्थिक गरजा भागविण्यासाठी योग्य ती तरतूद करून ठेवणे-च्याकरिता नैसर्गिक साधनसामग्रीचे संवर्धन, भांडवल - निर्मिती, भांडवलाची गुंतवणूक आणि शास्त्रीय शोध व तंत्र-ज्ञान ह्यांचा उपयोग करून उत्पादन-पद्धतीत सुधारणा करणे.

अर्थव्यवस्थांचे अद्ययावत वर्गीकरण

अलीकडच्या अर्थव्यवस्थांचा अभ्यास करता असे आढळले, की विकसित साम्यवादी राष्ट्रांमध्येदेखील अर्थव्यवस्थेतील सरकारी केंद्रीकरण कमी करण्याचा प्रयत्न केला जातो. तर अविकसित लोकशाही राष्ट्रे नियोजित व केंद्रीकृत अर्थव्यवस्था अंगीकारण्यास उत्सुक आहेत. विकसित राष्ट्रांचे उत्पन्न रोजगार निवारणविषयक प्रश्न सुटलेले असतात

तर मागास राष्ट्रांना हे प्रश्न नियोजनाद्वारे सोडवावयाचे असतात, तर म्हणूनच नव्याने स्वातंत्र्य मिळविलेल्या मागास राष्ट्रांमध्ये 1950 नंतर समाजवादी नियोजित अर्थव्यवस्थेचे धोरण अधिक प्रिय झाले आहे. 1960 नंतर मात्र जगातील साम्यवादी अर्थव्यवस्थांचे स्वरूप एका साच्याचे राहिलेले नाही. रशिया व पूर्व युरोपातील औद्योगिक प्रगती झालेली रशियाची दोस्त राष्ट्रे आणि चीन, आग्नेय आशिया व आफ्रिकेतील नवी साम्यवादी राष्ट्रे ह्यांच्या अर्थव्यवस्थांमध्ये महदंतर आढळते. त्याचप्रमाणे विकसित साम्यवादी अर्थव्यवस्था व विकसित भांडवलशाही अर्थव्यवस्था ह्यांच्या समस्यांत बरेचसे साम्य आढळते.

साम्यवादी क्रांतीचे आद्य पीठ असलेल्या रशियातच बाजारपेठीय अर्थव्यवस्थेचा मर्यादित प्रमाणात शिरकाव आणि वैयक्तिक प्रेरणांना वाव देणारी आर्थिक प्रोत्साहने, ह्या गोष्टींमुळे पूर्वीच्या व्रतस्थ साम्यवादात एकप्रकारचा सैलपणा येण्याची शक्यता आहे. तशी परिस्थिती साम्यवादी चीनमध्ये नाही. —

अर्थव्यवस्थेसमोर असणारी मुलभुत कार्ये ही निश्चित व चिरंतन आहेत. ती 'कोणी' व 'कुणी' करावयाची, ह्यात भाग देशकालवर्तमानस्थितीनुसार फरक होतील.

अमुक एक प्रकारची अर्थव्यवस्था ही सर्वच व सर्वकालांत योग्य असते, असा आग्रह धरणे योग्य होणार नाही. समाजाची ध्येये, आकांक्षा, गरजा व समस्या बदलतील, त्यांनुरुप अर्थव्यवस्थेत सोईस्कर बदल करणे अपरिहार्य आहे. म्हणूनच अर्थव्यवस्था ही गतिमान व समाजाच्या गरजांशी साधणारी असावी. कारण आजची राजकीय अर्थव्यवस्थेची बदलणारी परिस्थिती ही फार हालाखीची आहे. कारण वेगवेगळी बदलणाऱ्या गरजा या राजकीय अर्थव्यवस्थेत एकप्रकारे दबाव निर्माण करतात. आणि राजकीय अर्थव्यवस्थेचा भार हा सतत मोठा आहे. कारण त्यावरच राजकीय अर्थ-व्यवस्थेवर निर्बंध येत असतात.

अर्थव्यवस्थेतील उत्पादन, विभाजन, विनिमय व उपभोग या चार प्रकारच्या व्यवहारांचा शास्त्रीय व पद्धतशीर अभ्यास म्हणजे अर्थशास्त्र होय. अर्थशास्त्रात मानवी वर्तनाच्या आर्थिक बाजूंची चर्चा केली जाते. म्हणजेच अर्थशास्त्र हे एक सामाजिक शास्त्र ठरते.

उत्पादन, विभाजन, विनीमय व उपभोग या चार आर्थिक व्यवहाराशी संबंधित संस्थांच्या एकत्रिकरणातून अर्थ-व्यवस्था निर्माण होते.

एखादया देशाची अर्थव्यवस्था ही वस्तु व सेवांच्या उत्पादन व वापराच्या पद्धतीवरुन ठरते.

अर्थव्यवस्थांचे प्रकार

भांडवलशाही अर्थव्यवस्था

उत्पादनाची साधने खाजगी मालकीची असतात. उत्पादन व किमती बाजार यंत्रणेद्वारे ठरतात. अशा अर्थव्यवस्थेला भांडवलशाहि अर्थव्यवस्था म्हणतात.

वैशिष्ट्ये

1) उत्पादनाच्या साधनांची खाजगी मालकी हक्क. 2) ग्राहक हे सार्वभौम असतात. 3) बाजारपेठेत स्पर्धेचे प्राबल्य असते. 4) किंमत ठरण्याची प्रक्रिया मुक्तपणे चालते.

समाजवादी अर्थव्यवस्था

उत्पादनाची साधने सरकारी मालकी-ची असतात. व वस्तूंचे आणि सेवांचे उत्पादन, विभाजन सरकारमार्फत चालते. याला समाजवादी अर्थव्यवस्था असे म्हणतात

वैशिष्ट्ये

1) उत्पादनाची साधने सरकारी मालकीची असतात. 2) सर्व निर्णय सरकार घेते. 3) वस्तु व सेवांचे उत्पादन नफ्यासाठी होत नाही. 4) खाजगी भांडवलाला वाव नसतो.

मिश्र अर्थव्यवस्था

भांडवलशाही व समाजवादी या दोन्ही अर्थव्यवस्थेतील चांगल्या गुणवैशिष्ट्यांचा स्वीकार

करुन दोन्ही अर्थव्यवस्थांचे सहअस्तित्व दर्शविणारी अर्थव्यवस्था म्हणजे मिश्र अर्थव्यवस्था होय.

विकासाच्या अवस्थेनुसार अर्थव्यवस्थांचे प्रकार

1) विकसित अर्थव्यवस्था :-

दरडोई उत्पन्न प्रमाण जास्त, साक्षरतेचे उच्च प्रमाण, जास्त औद्योगिकीकरण, घटना जन्म व मृत्युदर अशी लक्षणे दिसुन येणारे अर्थव्यवस्थेला विकासित अर्थव्यवस्था म्हणतात. उदा : जपान, अमेरिका, जर्मनी, इ.

2) विकसनशील अर्थव्यवस्था :-

ज्या अर्थव्यवस्थेमध्ये दरडोई उत्पन्नाचे प्रमाण कमी, साक्षरतेचे कमी प्रमाण, कमी औद्योगिकीकरण, उच्च जन्म व मृत्युदर, कृषी आधारित लोकसंख्या, अशी लक्षणे दिसुन येतात त्या अर्थव्यवस्थेला विकसनशील अर्थव्यवस्था म्हणतात.
उदा. भारत, श्रीलंका, चीन, आफ्रिका, इ. –

अर्थव्यवस्थेचे क्षेत्रे

व्यवसायानुसार अर्थव्यवस्थेची पाच प्रकारची क्षेत्रे आढळून येतात.

1) प्राथमिक क्षेत्र :-

नैसर्गिक साधन सामग्रीशी संबंधीत व्यवसाय या क्षेत्रात येतात. उदा. शेती, पशुसंवर्धन, मत्स्यव्यवसाय, खाणकाम, या व्यवसायांचा समावेश प्राथमिक क्षेत्रात होतो.

2) द्वितीयक क्षेत्र :-

प्राथमिक क्षेत्रातुन प्राप्त वस्तुवर प्रक्रिया करून दुसऱ्या प्रकारच्या वस्तु तयार केल्या जातात. त्यामुळे यास उद्योग क्षेत्र असेही म्हणतात. उदा. कारखानदारी, बांधकाम, वीजनिर्मिती, या व्यवसायांचा समावेश द्वितीयक क्षेत्रात होतो.

3) तृतीयक क्षेत्र :-

प्राथमिक व द्वितीयक क्षेत्रांना पुरक सेवांचा समावेश तृतीयक क्षेत्रात होतो. याला सेवा क्षेत्र असेही म्हणतात.

व्यापार, वाहतूक, दळणवळण, संरक्षण-प्रशासन, यांचा समावेश तृतीयक क्षेत्रात होतो.

4) चतुर्थक क्षेत्र :-

उच्च बौद्धिक क्षमतेचा वापर या क्षेत्रामध्ये होतो. उच्च ज्ञानाशी संबंधित संकल्पनांची निर्मिती, संशोधन व विकास, यांचा संबंध चतुर्थक क्षेत्राशी येतो. उदा. सॉफ्टवेअर, माहिती तंत्रज्ञान, संशोधन व विकास इ.

5) पंचम क्षेत्र :-

पंचक क्षेत्रात समाजातील व अर्थव्यवस्थेतील सर्वोच्च स्तरावरील निर्णय प्रक्रियेचा समावेश होतो. उदा. सरकार, विज्ञान, विद्यापीठे, आरोग्य-सेवा या क्षेत्रातील उच्च स्तरीय संचालक व अधिकारी यांचा समावेश होतो.

मालकीनुसार अर्थव्यवस्थेची क्षेत्रे

1) सार्वजनिक क्षेत्र
2) खाजगी क्षेत्र -

3) संयुक्त क्षेत्र
4) सहकारी क्षेत्र

अर्थव्यवस्थेची वैशिष्ट्ये

1) कमी दरडोई उत्पन्न :-

देशाचे दरडोई उत्पन्न हे देशाच्या आर्थिक स्थितीचे महत्वाचे निर्देशांक आहे. दरडोई उत्पन्नात वेगाने वाढ घडवून आणणे हे भारतीय नियोजनाचे महत्वाचे उद्दिष्ट आहे, मात्र त्याचा स्तर कमीच राहिला.

2) उत्पन्नाच्या व दरडोई उत्पन्नाच्या वाढीचा दर कमी :-

भारताचे दरडोई उत्पन्न कमी आहेच मात्र त्याचबरोबरच त्याचा वाढीचा दरही कमीच आहे.

3) कृषी क्षेत्राचे प्राबल्य :-

कृषी हा भारताचा मुख्य व्यवसाय आहे, मात्र कृषी क्षेत्राचा GDP मधील वाटा कमी आहे.

4) आर्थिक विषमता :-

भारतात उत्पन्नाची मोठ्या प्रमाणात आर्थिक विषमता दिसून येते. श्रीमंत आधिक श्रीमंत व गरीब आधिकच गरीब दिसून येतो.

5) लोकसंख्या विस्फोट :-

1901 साली भारताची लोकसंख्या 23.84 कोटी झाली. 2011 मध्ये 121 कोटी झाली. या आकडेवारीतुनच लोकसंख्या विस्फोट झालेला दिसून येतो. 2011 च्या जनगणनानुसार भारताची लोकसंख्या जागतिक लोकसंख्ये-च्या 17.5% एवढी आहे. मात्र भारताचे क्षेत्रफळ जागतिक क्षेत्रफळांच्या फक्त 2.42% एवढेच आहेत.

6) गरीबी व बेरोजगारी :-

दारीद्रयाचे मोजमाप करतांना विविध मुद्दे विचारात घेऊन विविध समित्या नेमल्या गेल्या. त्यानुसार दारिद्रयाची आकडेवारीही वेगवेगळी ठरते तरीही भारतातील दारिद्रय जास्तच आहे. भारतातील व राज्यातील लोकसंख्या विस्फोटामुळे बेरोजगारीचे प्रमाण जास्त आहे 15 ते 60 वयोगटातील कार्यक्षम लोकांचे प्रमाण जास्त मात्र त्या प्रमाणात रोजगार नाही.

7) भांडवल कमी :-
व्यवसायात गुंतवणूक करून मालमत्ता निर्माण करणे म्हणजे भांडवल निर्मिती होय. बचतीतुन भांडवल निर्माण होते. मात्र अशा भांडवल निर्मितीचा दर भारतात खुप कमी आहे.

8) औद्योगिकरण कमी :-
सद्यस्थितीत भांडवल कमी असल्याने व्यवसाय व औद्योगिकीकरण कमी असणे दिसून आहे. म्हणून अर्थव्यवस्थेत आर्थिक वृध्दीसाठी औद्योगिकरणाचा अभाव जाणवतो.

9) पायाभूत सुविधांचा अभाव :-
रस्ते, विमान, जलमार्ग, दळणवळण सुविधा यांचा अभाव भारतीय अर्थव्यवस्थेवर नकारात्मक परिणाम करताना दिसून येतो. म्हणून पायाभूत सुविधांचा अभाव हे भारतीय अर्थव्यवस्थेचे एक वैशिष्ट्य म्हणावे लागेल.

10) कमी दर्जाचे तंत्रज्ञान :-
कमी दर्जाच्या तंत्रज्ञानामुळे कृषी व औद्योगिक विकासात अडथळा निर्माण होते.

स्वातंत्र्यप्राप्तीनंतर भारताने केंद्रित नियोजनाच्या अर्थव्यवस्थेचा अवलंब केला. अर्थव्यवस्थेचा समतोल विकास व्हावा असा यामागचा उद्देश होता. हे अर्थव्यवस्थेचे नियोजन पंचवार्षिक योजनांद्वारे होते. पंतप्रधानांच्या हाताखालील योजना आयोग हा विभाग हे काम पार पाडतो.

भारताची अर्थव्यवस्था ही मिश्र अर्थव्यवस्था आहे. अर्थात ह्यात भांडवली अर्थव्यवस्था आणि समाजवादी अर्थव्यवस्था दोन्हीमधील गुणांचा समावेश केला गेला आहे. पण मागील दशकात, भारताची अर्थव्यवस्था हळूहळू भांडवली अर्थव्यवस्थेकडे झुकत आहे असे दिसते. लोहमार्ग, टपालसेवा आणि काही अतिमहत्वाच्या सेवा, तसेच ज्यांची खाजगी क्षेत्रामध्ये नक्की होण्याची शक्यता कमी अशा गोष्टी सर्वसाधारणपणे सार्वजनिक क्षेत्राकडे देण्यात येतात. स्वातंत्र्यप्राप्तीनंतर बँकांसारखी क्षेत्रे राष्ट्रीयीकरण आणि खाजगीकरण अशा अवस्थांमधून गेली आहेत, परंतु अलीकडे खाजगीकरणाचे वारे जास्त वाहताना दिसून येतात.

सार्वजनिक खर्चाचे विकासकामांवरील खर्च आणि विकासाव्यतिरिक्त कामांवरील खर्च असे वर्गीकरण करता येईल. विकासकामांच्या खर्चात केंद्राच्या योजनांवरील खर्च आणि केंद्राकडून मिळणाऱ्या आर्थिक मदतीवरील खर्च यांचा समावेश होतो. या दोन्ही वर्गांची भांडवली खर्च आणि महसुली खर्च अशी अनुक्रम विभागणी करता येते. केंद्राच्या योजनांवरील खर्च हा केंद्र सरकारच्या विविध विकासयोजनांसाठी राखून ठेवलेला असतो, तर केंद्राकडून मिळणारी आर्थिक मदत ही राज्यांना आणि केंद्रशासित प्रदेशांना विकासकामांसाठी मदत व विकासासाठी खर्च म्हणून राखून ठेवलेली असते.

भारतात तीन-पदरी करव्यवस्था आहे. भारताच्या राज्यघटनेने केंद्रसरकारला आयकर, गुंतवणुकीवरील कर (संपत्तीवरील कर व वारसा हक्काने मिळालेल्या संपत्तीवरील कर) लावण्याचा अधिकार दिला आहे, तसेच राज्यांना मालाच्या आंतरराष्ट्रीय विक्रीवरील कर, करमणूक कर, व्यवसाय कर, मद्य-उत्पादनावरील अबकारी कर, तसेच -

हस्तांतरावरील स्टॅम्प ड्युटी वसूल करण्याचा अधिकार दिला आहे. याशिवाय राज्यसरकारकडून स्थानिक स्वराज्य संस्थांना मालमत्ता कर व जकात कर वसूल करण्याचा तसेच पाणी व स्वच्छतेच्या सोईसारख्या सार्वजनिक सेवांसाठी किंमत वसूल करण्याचा अधिकार दिला गेला आहे. राज्य व केंद्रसरकारला मिळणाऱ्या महसुलामधील अर्धा भाग करांद्वारे येतो, आणि त्यापैकी अर्धा अप्रत्यक्ष करांद्वारे येतो. केंद्रसरकारच्या महसुलातील एक चतुर्थांशाहून अधिक भाग राज्यसरकारांबरोबर वाटला जातो.

शेतीच्या बाबत उत्पन्नात भारताचा जगात दुसरा क्रमांक आहे. 2005 मध्ये शेती व उत्पन्नात लाकुडतोड, जंगल व्यवसायांचा भारताच्या वार्षिक सकल उत्पन्नामध्ये 18.6% काम करत होते. वार्षिक सकल उत्पन्नामधील शेतीचा वाटा सतत घटत आहे. परंतु अजूनही शेती-हाच अर्थव्यवस्थेचा सर्वात मोठा धारक आहे व भारताच्या अर्थ-

सामाजिक विकासामध्ये ह्या क्षेत्राची महत्वाची भुमीका आहे. भारताच्या पंचवार्षिक योजनांमध्ये शेतीला नेहमी प्राधान्य देण्यात आले आहे. तसेच सरकारकडुन शेतकऱ्यांना अनुदान - कर्ज व इतर सोई वेळोवेळी पुरवण्यात आल्या. भारतातील हरितक्रांतीपासुन शेती तंत्रज्ञान व सिंचनपद्धती यामध्येही सतत सुधारणा होत आहे यामुळे शेतीचे दर - एकरामागील उत्पन्न 1950 पासुन सतत वाढत आहे. परंतु, आंतरराष्ट्रिय उत्पन्नांशी तुलना केली तर भारतातील शेतीची उत्पन्नक्षमता जगातील सर्वात जास्त उत्पन्नक्षमतेच्या सर्वसाधारणपणे 30% ते 50% एवढीच असते असे दिसते.

निरक्षरता, सर्वसाधारण अर्थ-सामाजिक प्रगतीचा अभाव जमीन कायद्यातील सुधारणांची संथ गती आणि शेती उत्पादनासाठी अकार्यक्षम अथवा अपुरा वित्तसेवा आणि त्यांच्या विक्री व वितरणासाठी अपुऱ्या सुविधा. भारतात शेतजमिनीच्या मालकीचे सरासरी क्षेत्रफळ इतर देशांपेक्षा तुलनेने कमी आहे (20,000 m^2) अथवा कमी सतेच्या जमिनीच्या-

जमीनीच्या मालकीवरील कमाल-
मर्यादेचे कायदे आणि काही बाबतीत
कुटुंबातील तंटे ह्यामुळे जमिनीची
अधिकच छोटी विभागणी होण्याकडे
कल असतो. आणि त्यामुळे छुपी
बेरोजगारी वाढते आणि शेतक-
मजुरांची कार्यक्षमता कमी होते.
आधुनिक शेती तंत्रज्ञान आणि
आधुनिक साधनसामग्री यांचे अंगी-
करण भारतात अजुनही हवे
तितके झालेले नाही. अशा
तंत्रज्ञानाबद्दलचे अज्ञान साधनसाम-
ग्रीच्या जास्त किंमती आणि
अल्प जमीन असणाऱ्या शेतकऱ्यांसाठी
अशा साधनसामग्रीच्या उपयोगाची
अव्यावहारिकता शेतीच्या अपुऱ्या जलसिं-
चन सुविधा 2001 भारतातील
शेतजमिनीपैकी फक्त 53.6% जमीन
जलसिंचनाखाली होती.
ह्यामुळे शेतकऱ्यांना अजुनही सिंच-
नाखाली होती. पावसावर अवलंबून
राहावे लागते. चांगला मौसमी पाऊस
झाला तर अर्थव्यवस्थेत जोरात
सुधारणा होते. दुष्काळाच्या काळात
अर्थव्यवस्थेची वाढ मंदावते.